

■ ■ ■ 2. A MEZŐVÁROSI CÉHEK FELVIRÁGZÁSA A BÁCSKAI TISZA MENTÉN ■

A bácskai Tisza mente községeinek, falvainak, mezővárosainak újkori fejlődését, annak kibontakozását döntően befolyásolta, hogy a török uralom megszűnése után mikortól és milyen körülmények között tudtak a katonai szerveződés felszámolását követően a polgárosodás útjára lépni. Ugyancsak komoly összefüggések tárhatók fel ennek, valamint az újratelepülésnek a folyamata között is.

Annak ellenére, hogy az alföldi volt hódoltsági területek jelentős része ebben a folyamatban jóval megelőzte a Bácskát, hiszen belőlük nem szerveztek határőrvidéket, a sok rokon jelenség miatt ezekből kiindulva kell bizonyos összehasonlításokat elvégeznünk, elsősorban a céhes ipar újból megjelenésével kapcsolatban, ezért most ismertetnénk azt a tágabb kontextust, amelybe vidékünk céhes ipara, ha több évtizedes késéssel is, de beleilleszthető.

2.1 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön a XVIII. században

Az alföldi mezővárosok és falvak többségében a török kiűzése után – nagyjából a felszabadult területek újbóli benépesedésével párhuzamosan – indult meg a céhes szerveződés, eléggé ellentmondásosnak tűnően, hiszen ekkor a középkori kézműipar jogi felépítménye, a céhrendszer már általában – Magyarországon pedig a XVIII. század második felétől kezdve – gátolta az ipar további fejlődését.²⁵ Az itteni céhek kialakulása tehát egybeesett a céhrendszer bomlásával, azaz születésükben már benne volt a nem olyan távoli elmúlás perspektívája is. Fejlődésük nem egy időben és nem azonos ütemben folyt; a XVIII. században leggyorsabban, legerőteljesebben a Dunántúlon, valamint az északnyugati Felvidéken, másutt csak kevés városban, a Délvidéken pedig – bizonyos kivételekkel – a XIX. század elején indult meg teljes gőzzel a céhesedés. Ennek következtében bomlásuk sem lehetett egyidejű.

■

25 Az alföldi céhes ipar általános bemutatásakor elsősorban Eperjessy Géza máig megkerülhetetlen munkájára támaszkodtunk (*Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848*. Budapest, 1967).

A CÉHESEDÉSI FOLYAMAT KEZDETEI

A XVIII. század elején egyes nagyobb városok céhei országos főcéhekké váltak, s a kisebb városok céhei fölé is kiterjesztették fennhatóságukat. Egyes mezővárosokban már a török kiűzését követő első évtizedekben céhszervezetek alakultak: Jászberényben, Vácott, de pl. Baján is; utóbbi majd – mint látni fogjuk – nem érdektelen a zentai céheket illetően. Baján egyébként elsőként a csizmadiacéhet szervezték meg 1696-ban, 1701-ig pedig még további négyet: a kereskedőkét, a szabókét, a szűcsökét és a kötélverőket.²⁶

Ebben az időben a mezővárosokban – a falvakhoz hasonlóan – az iparnak a mezőgazdaságtól való különválása szinte még alig kezdődött el. A céhes iparosok jelentős része csupán az őszi és a téli hónapokban végzett ipari tevékenységet, az év többi időszakában pedig inkább mezőgazdasági munkával foglalkozott. Sok helyütt az ilyen „parasztiparos” később is megmarad. A mezőgazdaság és az ipar különválását korábban a belső piac fejletlensége nem motiválta, később, a feudalizmus válságának idején pedig elsősorban a külföldi s részben a hazai tőkés ipar versenye, valamint a nagyobb városok céhes kézműipara akadályozta.

A XVIII. század elején kialakuló mezővárosi és falusi céhek kézművesei többnyire nem az őslakosság soraiból, hanem az új telepések közül kerültek ki. A kézművesipar fejlődésének lehetőségeit elsősorban a helyben is rendelkezésre álló nyersanyag szabta meg. A XVIII. századi termelésben a legszükségesebb ilyen nyersanyagok az állattenyésztésből származtak, mint pl. a bőr, prém, faggyú, gyapjú. Voltak mezővárosok, melyeknek olykor több tízezer állatot számláló szarvasmarhacsordája, illetve juhnyája szolgáltatva a szükséges nyersanyagot a legelterjedtebb iparágaknak: a csizmadiaiparnak, valamint a tímároknak (cserzővargáknak), szűcsöknek, szűrposztókészítőknek. A faggyú mellé viszonylag könnyen található az alföldi pusztákon gyakran előforduló szikso, adva volt tehát a nyersanyag a szappanfőzéshez is. Úgyszintén helyben található alapanyag – igaz, nem mindenütt egyforma minőségű – a XVIII. század közepe táján kialakuló gölöncsériiparnak (pl. Hódmezővásárhely).

■

²⁶ Uo. 14.

Ezen iparágak termékei már a XVIII. században sem csupán a helyi piacok, hanem részben az országos piac számára is készültek. A molnár-, az ács-, a faragó- és asztalos-, valamint a kovácsmesterség ellenben főként helyi szükségleteket elégített ki.

A legtöbb vidéken a céhek kialakulásában fontos szerepet játszott a földesúri uradalmak iparcikkszükséglete. Emellett a mezővárosi és falusi céhes kézművesség a földesúri hatalom ellenőrzése alatt állt, annál is inkább, mivel ezek a céhek egészen a XVIII. század második feléig kiváltságlevelüket többnyire világi vagy egyházi földesuraktól kapták. Még ha az adománylevél kibocsájtója a király volt is, előfordult, hogy azt a földesúr utólag megerősítette (aláírta). Még Mária Terézia 1761. évi céhrendelete is ezt a függőségi viszonyt tükrözi, hiszen az iparosok a kiváltságok megszerzése iránti kérelmüket – a vármegyék közvetítésével – csak a földesúr hozzájárulásával, illetve véleményezésével terjesztették fel a központi kormányzatnak. Sőt a XIX. század elején is találkozunk olyan céhkiváltságokkal, amelyek nem az uralkodótól, hanem földesúrtól származtak. Végül pedig, a mezővárosi iparosok a többi jobbágyhoz hasonlóan (hiszen ők is annak számítottak), többek között pénzáradékot fizettek a földesúrnak. A mezővárosi és a falusi céhek tehát ebben az időben a földesurak ellenőrzése alatt álltak.

Bármennyi nehézségbe is ütközött a privilégiumok elnyerése, az iparosok mindenképpen törekedtek erre, elsősorban hogy ne tartsák őket kontároknek, mivel ez hátrányos helyzetbe hozta őket, másrészt pedig hogy segédek (legényeket) fogadhassanak. Kontároként erre nem volt módjuk, de a legények sem szívesen szegődtek volna kontárhoz, mert akkor őket is kontároként kezelték volna. Hosszú távon a cél viszont a kontárok kiszorítása volt egy-egy iparág üzéséből, azaz a monopólium biztosítása.

Az ilyen elzárkózás a XVIII. század második feléig még úgy-ahogy megfelelt a termelőerők fejlettségi fokának, a következő évtizedek során azonban már a fejlődést akadályozó tényezővé vált. Az az ellentmondásos helyzet alakult ki, hogy bár a céhes termelés minőségileg általában magasabb színvonalat biztosított, mint pl. a paraszti háziipar, monopolhelyzete éppen az iparnak azt a mennyiségi növekedését gátolta, amely idővel talán a kézművesség minőségi fejlődését hozta volna, hiszen az erősödő zselléresedési folyamattal jelentkező nagyszámú kontár ellen vette fel a

harcot. Ezen belül a céhes mesterek az iparűzés jogának elnyerését, vagyis a legények mesterré válását mindinkább nehezítik (magas felvételi díjak, vándorlás meghosszabbítása stb.), fejletlen technikával és drágán termelnek, ellenben sem mennyiségi, sem pedig minőségi tekintetben nem képesek többé kielégíteni a lakosság iparcikkszükségletét. Ez a folyamat a szabad királyi városokhoz képest megkétszerezve, de lejátszódik a mezővárosi és falusi céhek esetében is. A vármegyék általános céhellenességük ellenére mégis általában támogatják a mezővárosi és falusi céhek megalakulását, hiszen ezzel elősegítik az itteni iparűzőknek a kontársorból való kiemelkedését, a legények és inasok szegődtetését, a mesterek önállósulását, ezzel párhuzamosan pedig a filiális kapcsolatok megszűnését. Ez főleg azokon a vidékeken kap jelentőséget, ahol fejletlen a kézműipar. Elmaradt viszont mind a földesúri, mind pedig a vármegyei támogatás olyan esetekben, amikor a céhalakulás sértette volna a földesúri jogokat.

A kisebb mezővárosok és falvak céhei a XVIII. század második feléig általában a török pusztítástól érintetlenül maradt szabad királyi városok, illetve nagyobb mezővárosok céheitől kapták másolatban szabadalmukat. Ez sok visszaélésre adhatott alkalmat a leánycéhekkel szemben az anyacéhvel való alárendeltségi viszonyból eredően. Bár az ebből adódó visszaosságokat az 1729. évi 10. tc. is igyekezett visszaszerezni, ezek csak az 1761. évi, Mária Terézia által kiadott céhügyi rendelet nyomán szűntek meg fokozatosan. A rendelet értelmében ugyanis beszédtek az összes addig érvényben levő céhszabályzatot, s ezentúl csakis a kancellária által kibocsátott – hogy stílusosak legyünk –, „egy kaptafára” legyártott céhkiváltságok számítottak törvényesnek. A birodalmon belül egyébként kettős törekvést figyelhetünk meg a céhekkel kapcsolatban: míg az örökös tartományokban az uralkodói politika a céhen kívüli ipart támogatta, addig Magyarországon a céhrendszer fenntartására törekedett; érthető okból, ti. Ausztria iparosodásával szemben igyekezett hátráltatni a hasonló trendet Magyarországon, amit a liberális magyar nemesség egyébként mindinkább sürgetett. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy már Mária Terézia rendelete is a céhek teljhatalmát igyekezett felszámolni s minél jobban a központi kormányzat befolyása alá vonni, II. József pedig odáig ment, hogy teljes iparszabadságot hirdetett, sok más törekvésehez hasonlóan azonban ez sem valósulhatott meg tartósan.

A földesúr jóváhagyása után a következő lépés, amit a céhet alakítani szándékozó mestereknek meg kellett tenniük, helyben történt: a céh-alakításhoz szükség volt a község előjáróságának, illetve a mezővárosi tanácsnak a beleegyezése is. Miután ez megtörtént, a földesúr és a helybeli tanács véleményezésével ellátott kérelmet és a mellékelt szabályzat-tervezetet benyújtották a vármegyének. Ez a szolgabíró útján tájékozódott arról, hogy a folyamodó mesterek elegendő számban vannak-e (önálló céh alakítását legalább hat iparosnak kellett kérnie), s hogy vagyoni helyzetük megengedi-e, hogy minden nehézség nélkül befizessék a magyar kancellária hivatalába a kiváltságlevélért járó taksát. Ezután a vármegye a véleményezéssel, illetve ajánlással együtt az egész begyűjtött iratanyagot továbbküldte a helytartótanácsnak, ahol ugyancsak véleményezték a folyamodványt, az artikulustervezetet összevetették az egységes céhszabállyzattal, végül az esetleges javítások után, a szükséges észrevételekkel együtt az egészet továbbították a kancelláriához.

Az említett taksa mellett több más előzetes és utólagos költség is felmerült (ezekről a következő fejezetben kicsit bővebben is szólni fogunk), emiatt a mesterek igencsak átgondolták, hogy érdemes-e mindennek kitenni magukat, s valóban csak ott alakultak önálló céhek, ahol kellő számú és megfelelő vagyoni állapotú iparos volt.

2.2 A Tiszai kiváltságos kamarai kerület

Az általános, de szükséges kitérő után ideje visszatérnünk a témánkhoz, amelyben fontos mérföldkönek számít a határőrvidék megszüntetése, egy részének teljes mértékű visszakebelezése a vármegyerendszerbe, valamint a fennmaradó területek átszervezése. Utóbbiak katonai, félkatonai-polgári, illetve polgári státust nyertek. Ezekhez tartozott a Tiszai kiváltságos kamarai kerület is.

A kerület egyfajta öszvérmegoldást kínált fel, hiszen egyformán igyekezett megfelelni a vármegyék, illetve a magyar országgyűlés sürgetésének, amelyek követelték e területek mielőbbi visszakebelezését a vármegyerendszerbe; másrészt pedig a bécsi udvar továbbra is helyben szeretne volna tartani a volt határőröket.

A KERÜLET MEGALKAKÍTÁSA

Az 1751. június 28-án kiadott első kiváltságlevél értelmében kamarai (kincstári) uradalomként jött létre a Tiszai koronakerület, mégpedig a volt tiszai határőrvidék 14 községéből; a Csajkás kerület megalakulásával azonban hamarosan csak tíz maradt, mégpedig Martonos, Ókanizsa, Zenta, Ada, Mohol, Péterréve, Óbecse, Szenttamás, Túrta és Bácsföldvár. A kiváltságlevél 20 pontban foglalta össze azokat a privilégiumokat, amelyek az itteni lakosokat Magyarország sok más vidékének lakosságától eltérően mind gazdasági, mind pedig társadalmi helyzetét illetően előnyökhöz jutatta. Az adománylevél egyértelműen a görögkeletiekéről szól, ekkor tehát az elsődleges szándék a volt határőrök itt tartása, ám hogy ez mennyire célt tévesztett intézkedés volt, jól illusztrálja az a tény, hogy már ebben az évben megkezdődött a határőrök exodusa Oroszországba, illetve az újonnan alakult határvidékekre: Szlavóniába, a Szerémségbe, a Temesi bánszágba... Ennek következtében az említett községek szinte teljesen kiürültek. Ezzel a folyamattal párhuzamosan azonban megkezdődött a vidék újbóli betelepülése is, részben spontánul, részben pedig toborzók közvetítésével. Olykor a kamara is intézkedett, hogy ezt a gazdasági szempontból kívánatos migrációt felgyorsítsa.

Egyes adatok szerint magyar és tót családok Zentára való szóróványos letelepülése már 1745-ben elkezdődött. Ebben az időben – témánk szempontjából nem érdektelen! – két szabó, ugyanennyi csizmadia és egy gombkötő működik a községben, valamennyi római katolikus vallású. Tömeges betelepülésre azonban csak 1751 és 1755 között került sor. Ellentmondani látszik a Tiszai járásról 1753-ban készített név szerinti lakosság-összeírás, ugyanis ebben még nem szerepelnek magyarok; ez azonban a kezdeti évek adómentességével magyarázható (ti. az összeírás csak az adózókat vette számba).²⁷

Az adománylevél 3. pontja, amely szerint a községek beleegyezése nélkül idegenek a kerület helységeiben nem telepedhetnek le, és nekik adományozott földet sem használhatnak, természetesen sok félreértésre és konfliktusra adott alkalmat. Többek között ezt az ellentmondást

■

²⁷ *Zenta monográfiája I.* Zenta, 2000. 281.

szándékozott kiküszöbölni a bécsi udvar a kerületnek 1774. augusztus 1-jén kiadott második kiváltságlevéllel, amely egyrészt törölte az előző oklevél 3. pontjának rendelkezését, ugyanakkor a kedvezményeket kiterjesztette a római katolikus lakosságra is. Az 1800-ban kiadott harmadik kiváltságlevél mintegy megerősíti az előző kettőben foglaltakat, másrészt pedig szentesíti a kerület koronabirtokkénti státusát, ugyanis annak ellenére, hogy már az első kiváltságlevél kiadásától kezdve a kerületet ilyenként kezelték, ennek törvényes becikkelyezésére csak 1791-ben került sor. Ugyancsak a harmadik kiváltságlevél adja vissza a községeknek azt a jogot, hogy saját belátásuk szerint tiltsák vagy engedélyezzék idegenek letelepedését azzal, hogy elutasításuk esetén ugyanezek fellebbezhetnek a kerületi vagy megyei hatósághoz.²⁸

Egyik adománylevél sem foglalkozott külön az iparosokkal, a lakosságon belül nem állapított meg külön kategóriákat, az iparosokra is kiterjedtek mindazok a kiváltságok, amelyeket a többiek is élvezhettek, és amely elsősorban a határhasználatra, a mezőgazdasági tevékenységre, valamint a halászatra vonatkozott. Számunkra témánkat illetően külön jelentőséggel bír az ominózus 3. pont, amely a második kiváltságlevélből talán azért tűnik el, mert sok visszaélés történik vele, majd pedig azért kerül vissza, mert 1800 körül már egy kielégítő gazdasági-társadalmi struktúra áll fel a kerület községeiben, amely folytán a községek újból visszakaphatják a letelepedés engedélyezésének vagy tiltásának jogát.²⁹

A magyar történetírás sokáig nem foglalkozott a Tiszai koronakerülettel (még az „elhallgatás” kifejezés sem túl erős erre a jelenségre) talán azért is, mert a kerület lakosai nem voltak szabad parasztok, hanem kamarai jobbágyok, s az itteni szabadalmas mezővárosok sem élveztek a szabad királyi városokhoz hasonló kedvezményeket, hiszen kamarai tulajdonban maradtak. Ez a hozzáállás azonban indokolatlan, hiszen a privilégiumok értelmében sem a kerület, sem pedig a mezővárosok nem tartoztak a földesúri tulajdon allodiális változatába. A Tiszai koronakerület az 1774-ben felállított Nagykikindiai kerülettel együtt az egyetlen ilyen típusú kivételezett, amely a kapott kiváltságok

28 Uo. 299.

29 Az igazsághoz tartozik, hogy 1800 utáni Zentára vonatkozó forrásaink arra mutatnak, hogy a tiltás csak ritka kivételként jelentkezik.

értelmében elkerülte az úrbéri szabályozást; nem a szokott jobbágyi szolgáltatásokkal tartozott a kincstárnak, hanem rövid ideig terménnyel és pénzzel, majd pedig szerződésileg megállapított pénzösszeg ellenében a lakosok viszonylag nagy szabadság mellett élhettek és művelhették a tíz helység határát.³⁰ Ez később visszaütött, hiszen az 1848. márciusi törvények értelmében csak az úrbéres földek szabadultak fel, a többi – így a két kerület – nem; ezeknek utólag meg kellett váltani magukat. (A kiváltságos mezővárosok ellenben felszabadultak, mert úrbérpótló szerződéssel ellátott helyeknek számítottak.)³¹

A KERÜLET KIVÁLTSÁGOS MEZŐVÁROSAI

Bár a kerület kiváltságlevelei nem foglalkoztak tételelesen az iparosokkal, már ama bizonyos 3. pont is egyfajta közvetett utalásként értelmezhető. S ekként kell elkönyvelni az első kiváltságlevél 18. pontját is, amely Óbecsét, Zentát és Ókanizsát mezővárosi (*oppidum*) rangra emeli. Erről egyébként a Magyar Udvari Kancellária külön kiváltságleveleket adott ki a kerületi adománylevél keltezésével megegyezően. A mezővárosi kiváltságok országos vásár-, illetve hetipiac-tartási joggal ruházták fel az említett községeket. (Ada jóval később – 1836-ban – szintén mezővárosi rangot kapott.) Nem érdemek jutalmazása volt ez, hanem megelőlegezett bizalom, illetve a letelepedés motiválása, hiszen a vásár- és piactartás lehetősége nemcsak bizonyos kedvező állapotokat rögzített (mint pl. folyami átkelőhelyek megléte), hanem ugyanilyen távlatokat is ígért, a vásáros helyek ugyanis nemcsak tranzitként szolgáltak, ahol az árucserre bizonyos időközönként lebonyolítható, hanem letelepedésre biztatták nemcsak a földműveseket, hanem a kereskedőket, iparosokat is. Nyilvánvaló tehát, hogy az újratelepülés folyamatát ezek a privilégiumok nagyban segítették (s ilyenképpen kell értelmeznünk Zombor, Újvidék és Szabadka szabad királyi városi rangra való emelését is).

Tekintet nélkül a mezőváros hűbérurának kilétére a szabadalmas (kiváltságos) mezővárosok örökös és állandósított szerződés szerint

30 Gyetvai Péter: *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete. I. A Tiszai korona-kerület története és újkori magyar népességének eredete*. Kalocsa, 1992, 496.

31 Uo. 496–497.

általában egyszer és mindenkorra meghatározott járadékot, taksát vagy cenzust fizettek pénzben.³²

IPAROSOK ÉS CÉHEK A TISZAI KORONAKERÜLETBEN

Még az átmenetiség időszakában, a legnagyobb migrációs mozgások kellős közepén – amikor a 10 helyett még 20 községet láttak elő a kerület kötelékében – 1753 januárjában Bács vármegye vagyonösszeírást tartott, amely szerint a kerület 20 községében mindössze 12 iparost írtak össze (a pontosítás még lesújtóbb állapotot mutat, hiszen a 20 közül csak 7 helységben találtak iparosokat). Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a később a kerület kebelében állandósult 10 községből csupán Magyarkanizsán (1), Óbecsén (2) és Szenttamáson (2) működtek iparosok, akkor bátran állíthatjuk, hogy a kezdet nem volt biztató. Sőt Kapros Ignác tiszai tiszttartó szerint a közvetlen folytatás sem; az általa 1771. február 2-án összeállított iparosjegyzék ürügyén így minősítette a kerület lakosságát: „Hogyha jól meggondoljuk, az itteni tudatlan nép semmi másra nem született, mint az eke szarvára, a kapára, a kaszára...” Majd még hozzáteszi, hogy a lakosok nagyobbik része a szállásokon lakik, a mezői munka a mindenük, s a hely fekvése miatt sem lenne célszerű itt az ipart bevezetni. Ennek ellenére javaslatokat tesz arra nézve, hol és milyen iparos letelepítésére lenne szükség a továbbiakban.³³

Kapros kommentárjából kitűnik, hogy a jegyzék egyfajta helyzetfelmérés céljából készülhetett, és a rögzített állapoton kívántak javítani. Ami azonban, ha az adatokat megvizsgáljuk, mégis előrelépést mutat, hiszen a most már csak tíz községre kiterjedt koronakerület területén (a segédek is beszámítva) összesen 201 iparost írtak össze (igaz, ebből csak 26 volt céhbeli mester, mégpedig Kanizsán, Zentán, Péterrévén és Szenttamáson). Foglalkozás szerint a legnépesebb a szűcsök tábora volt

32 Uo. 496.

33 Uo. 351. Gyetvai joggal furcsállja a tiszttartó lekicsinylő megállapítását, hiszen két-három évtizeddel azelőtt a fő probléma még a határőrök hozzáállása volt, akik a fegyvert nem akarták ekére-kaszára cserélni, s többek között emiatt vándoroltak el a felszámolás alá kerülő határőrvidékről.

(40), őket követték a molnárok (38), az ácsok/kovácsok? (26), csizmadia (16), végül a takácsok (16).³⁴

A következő évekre nézve a *dicalis* összeírások adatai nyújtanak betekintést az iparosok számával kapcsolatban. Ezekből kiderül, hogy ez csak nagyon kis mértékben növekedett, olykor stagnálás, sőt némi visszaesés is tapasztalható. Az 1782–83-as gazdasági évben például összesen 233 iparost írnak össze a kerületben; a legtöbbet Kanizsán (62) és Zentán (59), illetve Becsén (30), Adán (22) és Szenttamáson (19).³⁵

AZ ELSŐ CÉHPRIVILÉGIUMOK

Kanizsa és Zenta „kiugrása” természetesen nem véletlen; köze lehet ehhez a mezővárosi privilégiumnak is, és az iparosok számbeli gyarodását hamarosan a céhalakulás is kíséri. 1776. február 26-án hagyják jóvá a zentai csizmadia-, szabó- és szűcscéhnek a privilégiumát, mégpedig a bajai céh filiáléjaként. Ugyanebből az időből származhat a kanizsai szűcsök (egyben a szabó, csizmadia, takács, kovács, lakatos, bognár, üveges) céhszabályai is.³⁶ Ebből is látszik azonban, hogy a két mezőváros iparosainak létszámbeli fölénye relatív: csak leánycéhként tudnak működni, és még így is több mesterséget egyesítő, társult céhekről van szó.

A „NAGYOK” ÁRNYÉKÁBAN

A középkori vármegyerendszer eredeti állapotában való felújítását nemcsak a határőrvidék felszámolásának ürügyén történő polgári, félkatonai vagy katonai kerületek létrehozása akadályozta, hanem új szabad királyi városi szabadalmak is, mégpedig Zomboré, Újvidéké és Szabadkáié (*Maria Theresiopolis*); közülük is Szabadka kapta legkésőbb, 1779-ben.

■

34 Uo. 352.

35 Uo. 353.

36 Uo. 352.

A privilégiumok kiadása hasonló megfontolásokból történt, mint a Tiszai koronakerületé, mindenekelőtt pedig azért, hogy kereskedelmi-ipari központokat hozzon létre. E három helység korábban mint sánc is fontosabb szerepet töltött be, ezért ilyen szempontból is komoly helyzeti előnyhöz jutott egyes Tisza menti településekhez (például Becséhez, Zentához vagy Kanizsához) képest. Másrészt a határőrvidék felszámolásakor itt nem került sor olyan méretű elvándorlásra, illetve lakosságcserére, mint másutt; Újvidéken a szerbek, Zomborban és Szabadkán pedig mellettük a bunyevácok is keményen tartották korábban szerzett gazdasági-társadalmi pozícióikat. Újvidék a XVIII. század végéig jelentős kereskedelmi és kézműipari központtá nőtt, fél lábbal a Balkánon, Zombor pedig – a kereskedelem és céhes ipar fejlődése mellett – az 1791-ben törvényesen is egyesült Bács és Bodrog vármegyék székhelyévé avanzsált. Csupán Szabadka lógott ki egy ideig a sorból; sőt majd a XIX. század második felében kezd igazán lendületbe jönni, amikor fontos közlekedési csomóponttá válik.³⁷ A szabad királyi városok nem tartoztak kamarai igazgatás alá, a „maguk urai” voltak, országgyűlési képviselőiken keresztül némi politikai befolyásra is szert tehettek.

Mindezen okok miatt a Tiszai koronakerület mezővárosai nem kelhettek versenyre velük, de még így is jócskán maradt mozgástér a számukra: a bácskai Tisza-vidék; sőt a kezdeti időszakban a Bánságra is szabadon „kivethették hálójukat”.

2.3 Céhes és céhen kívüli ipar Zentán a XVIII. század utolsó évtizedeiben

A kerület első két kiváltságlevélének kibocsátása közötti időszakban – 1751 és 1774 között – nagyjából befejeződött a vidék újratelepülése, és sor került az újdonsült lakosság elsődleges társadalmi-vagyoni differen-

37 A Tisza menti helységek lépésvesztésének okai persze jóval összetettebbek, melyekkel itt most nem foglalkozhatunk; csupán néhány felszínes, szinte önmagától kínálkozó jelenségre hívtuk fel a figyelmet, ami nélkülözhetetlen az összefüggések feltárása érdekében.

ciálódására is. Zenta lakosainak száma 1764-ben még 2969, 1791-ben pedig már 7166.³⁸ Igazán látványos létszámbeli növekedésre azonban csak a XIX. század elején kerül sor.

GAZDASÁGI-TÁRSADALMI VISZONYOK

Zenta határának nagysága mintegy 65 000 kataszteri holdat tett ki, ebből 60 000 hold mezőgazdasági szempontból produktív terület volt. A század végén ennek a területnek 60%-át a községi épülettelkek, illetve a két nyomásra osztott szántók, kaszálók és parókiaföldek tették ki. Ebben az időben már szállások sűrű láncolatát találjuk a tornyosi Nagy völgy két oldalán, a Kalocsa-völgy mindkét partján, dél felé pedig az Orompart mellett, valamint Karjadon és az adai határ felé.³⁹

Az elsődleges vagyoni rétegeződéshez hozzájárult az érkezők vagyoni állapota, hiszen akik igás állatot is hoztak magukkal, több földet tudtak megművelni. Bár a kamara eléggé nagyvonalúan és liberálisan kezelte a telepesek földfoglalásait, a napóleoni háborúkat megelőző időszakban a földművelés elsősorban önellátó volt; a gabonafelvásárlás csak a XIX. század első éveiben kezdett szervezettebb formát öltetni. A város határában levő hatalmas kiterjedésű legelők, valamint azok szabad használata viszont kedvezett az állattartásnak; ebben az időszakban a juh, a szarvasmarha, kisebb mértékben pedig a ló tenyésztésének.⁴⁰ A „felesleg” eladása nem okozott gondot, a jószág lábbon jutott el a nagyobb vásárookra, ami nem igényelt jól járható utakat. Ugyancsak fontos, hogy a hús mellett a bőr, gyapjú is fontossá vált a helyi és vidéki iparosok nyersanyagszükségleteit kielégítendő. Ezek felvásárlása igen korán – már a XVIII. század 70-es, 80-as éveiben elkezdődött, az első Zentán letelepülő zsidók némelyike vállalta fel ezt a tevékenységet, ami érthető, hiszen a zsidóság ebben az időben örökáron földet még nem vásárolhatott, a helybeli céhek pedig nem engedték be őket köteleikbe, ezért számukra a kereskedelem

■

38 *Zenta monográfiája I.* Zenta, 2000, 298.

39 Uo. 281–283.

40 Uo. 287–289.

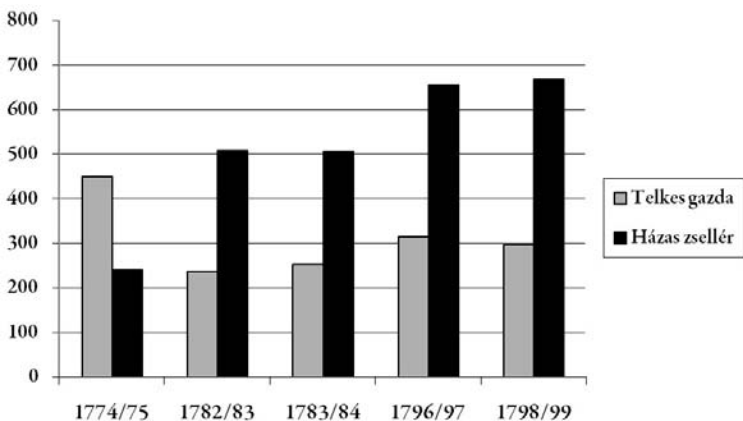
■■■

sokáig elsődleges foglalkozásnak számított. Idővel egyéb mezőgazdasági termékek felvásárlásában is fontos szerepet kaptak.

Iparosok nemcsak az első ideérkező telepeselek között voltak, hanem a vásár- és hetipiac tartás motiváló hatására, valamint a helybeli nyersanyagbázis létrejöttének következtében a konkurencia elől menekülő mesterek, vándorlóidejüket kitöltő legények is „nyilvántartásukba vették” Zentát mint új célirányt.

Végül, de nem utolsósorban számolnunk kell a halászattal is mint foglalkozással, hiszen a határhasználat mellett a halászati jogok is nagy szabadosságot engedtek meg az itt élő lakosságnak. Itt kell azonban kihangsúlyoznunk azt a tény is, hogy a zentaiaknak a földművelés és állattenyésztés, a föld birtoklása és bérlése mindvégig legfontosabbnak számított. Ez a sokszor érthetetlen földkultusz azonban oda vezetett, hogy a csak mezőgazdaságból megélni nem tudók kiegészítő foglalkozás után is néztek.

A megélhetéshez úgy-ahogy megfelelő nagyságú földet birtoklók a telkes jobbágyok sorába tartoztak, míg városi ingatlannal rendelkezők, de csupán kisebb parcellával bíró egyének (még inkább azonban azt csak bérlők) a házas zsellérek (*inquilinus*) kategóriájába. Többnyire utóbbiak között találjuk az iparosokat és kereskedőket is.

Telkes gazdák és házas zsellérek számának alakulása Zentán a XVIII. század utolsó évtizedeiben

Zenta monográfiája I. Zenta, 2000, 297.

■■■

A fenti diagram nem kizárólag a vagyoni rétegződésről tanúskodik, bár vitathatatlan, hogy elsősorban erről: a használatban levő, összeírt földek 85%-a 1797-ben például 308 birtokos (telkes jobbágy) kezében összpontosult. Ugyanakkor azonban az iparosok és a kereskedők mérsékelt térhódítására is utal, akik számára a föld másodlagossá – ha nem felesleges teherre – vált.

A KÉZMŰIPAR MINT KIEGÉSZÍTŐ FOGLALKOZÁS

Vitathatatlan azonban, hogy az első években a helybeli kézműipar alig nőtt ki a háziipar kereteit, s el kellett telnie egy kis időnek, hogy ne (csak) kiegészítő foglalkozásként jelenjen meg.

Az 1766-ból származó adólajstrom 1 kovácsot (Kanti Flórián), 2 szűcsöt (Fodor Szavity, Lendvai Ferenc), 2 csizmadiát (Horváth Tamás, Radikovics Mihály) és 7 takácsot (Szloboda János, Kripoczki Mátyás, Nemes Sándor, Molnár Mihály, Takács Ádám és még kettő) említ.⁴¹ A hetvenes évektől jelentős mértékben javul a helyzet, amit a *dicalis* összeírások adatai alapján készült alábbi két táblázat is alátámaszt.

	1774	1776	1779	1780	1784	1786	1788	1791	1794
Iparosok száma	54	56	61	61	56	58	59	63	55
Műhelyek száma	53	50	58	61	54	57	57	62	55

Az iparosok és iparosműhelyek számának alakulása Zentán a XVIII. század utolsó évtizedeiben

Dobos János: *Zenta az árutermelés és polgárosodás kialakulásának időszakában. Zenta, 1967, 25.*

41 Zenta monográfiája I. 292. Vö. ZTL F: 560.111 (1766).

	1771	1774	1781	1784	1791	1794
Takácsok	5	13	15	19	16	15
Csizmadiák	5	10	7	8	12	10
Szűcsök	3	5	6	6	6	6
Kézművesek ⁴²	3	9	7	9	9	4
Szabók	1	4	4	3	6	4
Kovácsok	1	1	2	2	2	3
Vargák	1	1	2	-	4	2
Összesen	19	43	43	47	55	44

Az iparosok számának alakulása fajták szerint
Zentán a XVIII. század utolsó évtizedeiben
Dobos János: *Zenta az árutermelés és polgárosodás
kialakulásának időszakában. Zenta, 1967, 26.*

Második számú táblázatunkba csak azokat az iparágakat vettük be, amelyek a vizsgált időszakban állandóan jelen voltak, mégpedig nagyobb számban. (Innen a két táblázat adatainak eltérése.) Ezekben a mesterségeken kívül azonban – egyelőre még csak rövidebb időre – mások is feltűnnek, pl. szíjgyártók, kötelesek, bognárok, asztalosok, ácsok, üvegesek, kádárok, gölöncsérek (fazekasok), fuvarosok, kalaposok stb.

Tudjuk, hogy a csizmadiák, a szabók és a szűcsök sikeresen céhbe szerveződtek, a többiekéről viszont nincsenek részletek: vajon céhen kívül dolgoztak-e, vagy esetleg Zentán kívüli céh kötelékében. Legfurcsább viszont, hogy a takácsok – bár a vizsgált időszakban viszonylag nagy létszámban működtek Zentán – nem alakítottak céhet. Láthattuk azonban, hogy a céhszabadalmak megszerzése nem számított olcsó

42 Habár a latin *faber* szó általában kézművest jelöl, előfordult, hogy a kovácsokat is ezzel illették. Talán ezzel magyarázható a kovácsokként összeírtak kis száma, ti. ha a két kategória alatti számokat összeadjuk, akkor már elfogadható számot kapunk.

mulatságnak, emellett ebben az időben a bevételek és kiadások közti arány sem alakult olyan kedvezően, hogy az iparosokat céhalapításra ösztönözze; legalábbis erről tanúskodik a zentai céh folyamodványa a vármegyéhez az iparosok vagyonához és jövedelméhez képest aránytalanul magas adó miatt:

Tekintetes Nagyságos Vármegye, nekünk kegyes Uraink!
Mi alább írtak szentai lakosok, szabó, csizmadia, szűts czéhek, nagy alázatosan folyamodván kiterjeszteni kéntelenítettünk az Tekintetes Nagyságos Vármegye eleiben, hogy miképpen e mostani időnek mostoha környül állásában tsekély mesterségünknek semi kelete, sem pedig folyamotja nintsen, aminthogy nem is dolgoztatnak már most annyira vélünk, mint az elmúlt régi boldogabb időben, okozván mind ezeket a pénznek szűk volta. Még is ellenben a reánk kimért nagy contributionalis portionak megadásában, annyira terheltetünk, hogy már éppen nem is élhetünk mesterségünknek jövedelmetskéből, és majdtsak nem azokkal felhagyni is kéntelenítettünk. Ha tsak az Tekintetes Nagyságos Vármegye kegyesen nem könyörül rajtunk és jövedelmeinkhez képest szabott proportiót nem tész közöttünk; azaz, ezen eréinken felyül réánk vetett nagy summákat meg nem kissebíti. Annak okáért instáljuk az Tekintetes Nemes Vármegyét, hogy ebbéli tetemes rövidségünknek igazságos valóságának eligazítására való nézve egy Magistratuális voltaképpen való Investigatior rendelni méltóztassék, és ezt rajtunk fekvő proportionális quantumot azokra vetni, akik nagyszámú marhákkal és más egyéb jószágokkal bírván, a földeknek zsírján, és legnagyobb hasznát veszik, nem pedig mi reánk, akik mesterségünk erejével alig 6 avagy 7 forint hasznotskára mehetünk fel, mégis 10 sőt 20 forint portiót fizetünk. Következendőképpen is, hogy ha itt az Tekintetes Nemes Vármegye nem könnyebbít rajtunk, remélyvén ugyan hogy ezzel az Tekintetes Nemes Vármegyét meg nem sértjük; a feljebbvaló instantiák előtt is esedezni kéntelenítettünk akik különben igazságot tévő, atyáskodó kegyelmességükbe magunkat örökös buzgósággal ajálván vagyunk, élünk és halunk.

■■■

Az Tekintetes Nemes Vármegyének

Die 20^a octobris 1795.

alázatos hív szolgálai és Czéhei
Szentá városában lakozó szabó, csizmadia
és szűts Czéhek.⁴³

Az első táblázatból kiolvasható, hogy az iparosok és a műhelyek száma szinte mindig közel megegyező, tehát a mesterek legjobb esetben is csak egy-egy segéddel vagy inassal dolgoznak. (Ez egyébként később se igen változik; a mesterek száma nő csupán, a legényeké, inasoké kevésbé.)

A zentai kézművesipar számára a század utolsó évtizede volt igazán kritikus, amikor is az iparosok száma meredeken esni kezdett, olyannyira, hogy az 1799–1800-as gazdasági évben csupán 22-öt írtak össze, mégpedig:

1 bognárt (Czeiszler Ferenc), 9 kovácsot (Ferenczy Imre, Jakob Dragić, Rista Pavlović, Gliša Pavlović, Gombkötő Ferenc, Nagy Tamás, Diószeghy István, Boldizsár Ferenc, Csollak Antal), 1 vargát (Jovan Stanković), 5 takácsot (Hitri György, Nagy Márton, Nagy János, Aulik Mihály ifj., Tápai Tamás), 1 kalapost (Vadász József), 3 csizmadiát (Vadóczky József, Blazsovitz Márton, Zovics János) és 2 szabót (Nemes István, Aradi József).⁴⁴

A számbeli ingadozás egyébként arra is utalhat, hogy a legényeken kívül (akiket a céhelőírások is vándorlásra köteleztek) a mesterek is olykor arra kényszerültek, hogy másutt próbáljanak szerencsét. Jó példa az élénk iparosmigrációra Faulhammer Jakab kőművesmester esete, akivel kapcsolatban 1794-ben Vermes Lajos, Szabadka város szenátora, céhbéli kőművesmesterek komisszáriusa fordult Zenta előjáróihoz, nevezett mester ugyanis, mielőtt Szabadkáról Zentára jött volna, nem adta meg tartozását az ottani kőműveslegényeknek. A zentai előjáróság elveti a megkeresést azzal az indoklással, hogy Faulhammer immár nem zentai, hanem szekszárdi lakos.⁴⁵ Különösen érvényes lehetett

■

43 Hegedűs Antal: *Bácskai és bánati jobbágylevelek (1676–1848)*. Újvidék, 1984, 96–97.

44 ZTL F: 381 Joca Vujić-gyűjtemény. *Dudás Andor krónikája*.

45 ZTL F: 560.3 (1794. január 10.)

■■■

ez Zentán egészen a XVIII. század végéig, eddig tartott ugyanis az a század derekán megkezdődött folyamat, melynek során a település új lakossága szervezett közösséggé fejlődött, amelyben egyfajta munkamegosztás alakult ki. Ennek következtében a kereslet-kínálat törvényei keményen érvényesültek, állandóan új igények-szükségletek merültek fel, amelyek kiszámíthatatlansága nem igazán kedvezett a céhesedés folyamatának, illetve egyes iparágaknak egyelőre még nem kínáltak biztonságos megállapodottságot. Zentáról pedig nemcsak távoztak iparosok, hanem jöttek is ide konkurenciát jelentve a már itt megtelepedett kézműveseknek. 1787-ben a fent említett zentai céh például felpanaszolja, hogy idegen iparosok kóborolnak útlevél nélkül, kereskednek, és illegálisan űzik az ipart.⁴⁶

Bármilyen furcsa – s ellentmondani látszik a korábbi általánosításnak –, a helyben tartott vásárok és hetipiacok nem mindenkor és nem minden iparág számára jelentettek áldást, hiszen ezeken a piacokon és vásárokon nemcsak helyi, hanem vidéki kézművesek is megjelentek. Ha viszonylag közel már létezett egy-egy iparág kialakult központja, akkor a helybeli ugyanilyen foglalkozást űző mesterek nem igazán tudtak megerősödni. Ilyen példaként említhetjük fel akár Hódmezővásárhelyet is mint fazekasközpontot, amelynek árnyékában a zentai gölöncsérek sohase tudtak kibontakozni.

Mindezeket a szempontokat figyelembe véve bátran kijelenthetjük, hogy a XVIII. század második felében a zentai iparosoknak csupán egy része tudott kizárólag a foglalkozásából élni, a többiek (megkockáztathatjuk talán annak állítását is, hogy a többség) azt csak jövedelemkiegészítésként űzte, annál is inkább, mert ekkor még nem kellett erős helyi céhek tiltakozó fellépésére számítani.

CÉH NÉLKÜLIEK

Néhány szó erejéig meg kell emlékeznünk két olyan foglalkozásról, amely Magyarországon másutt céhekbe tömörült, Zentán (és a kerületben) viszont nem.

■

⁴⁶ *Zenta monográfiája* I., 293.

A halászok már a határőrvidéki korszakban újra fontos tényezőnek számítottak, de még a kiváltságos kerület megalakítása után sem alakítottak céhet. Ennek legfontosabb okát nyilván a szabad halászat jogában kell keresnünk, ti. ennek következtében senki sem monopolizálhatta ezt a foglalkozást.

A kereskedőkkel ellenben más volt a helyzet. Ők másutt is elsősorban a szabad királyi városokban alakítottak céhet, ott, ahol már a XVIII. század elején nagyobb számban jelentkeztek, s mind gazdaságilag, mind társadalmi helyzetüket tekintve kellően megerősödtek. A Tiszai koronakerület mezővárosaiban és községeiben viszont a XVIII. század végéig nem találunk számottevő kereskedelmet, leszámítva néhány terményfelvásárlót, akik azonban még nem üzték nagyban ezt. Az első igazi nagykereskedőket csak az 1828-as összeírás kimutatásaiban találjuk.⁴⁷

KÉZMŰVESEK ÉS A KÖZÖSSÉG

A kézművesek ebben az időszakban még nem rendelkeztek akkora társadalmi tekintéllyel, mint később, a XIX. század első felében, amikor már a többség céhekbe tömörülve, szervezetten is fel tudott lépni, különféle közösségi feladatokat ellátni, s vagyoni szempontból is meghatározóbbá válni.

Érdemes viszont egy másik szempontból kiértékelni a XVIII. század utolsó évtizedeit. A vidék újranépesedése ugyanis eléggé tarka etnikai képet alkotott meg, s ez Zentán sem volt másképp. Bár a magyarság túlnyomó többségbe került, továbbra is számolni kellett a szerbekkel, a XVIII. század végén pedig az első zsidó családok is tartós jelleggel letelepedtek a városban, kis számban pedig németek is érkeznek; igaz, ők a tótokhoz hasonlóan elmagyarosodtak. Nemzetiség szerinti kimutatásaink nemigen vannak az iparosokról, de 1793-ra vonatkozóan tudjuk, hogy a magyar iparosok mellett 7 német, 3 szerb és 2 zsidó iparos működött Zentán.⁴⁸ Mivel pedig a zsidókat mint nem keresztényeket

47 Hegediš, Antal – Čobanović, Katarina: *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*.

Novi Sad, 1991, 75–77.

48 Uo. 293.

kizárták (később is) a céhes szerveződésből, eleve a hiányszakmák specialistáivá váltak; ebben az időszakban például szobafestőt, illetve üvegest találunk az összeírtak között.⁴⁹

Ugyancsak érdekes megemlíteni a cigányokat, akik XVIII. század hetvenes éveiben telepednek le kis számban Zentán. Egy 1784-ből származó adat szerint Zentán és Kanizsán főleg iparral foglalkoznak (kovácsok, drótosok), saját házuk van, úgy beszélnek és öltözködnek, akár a többi lakos, némely gyermekük iskolába is jár.⁵⁰ A zsidókhoz hasonlóan ők is a céhen kívüli állapotban maradnak. (Legalábbis nincs tudomásunk az ellenkezőjéről.)

KÖZSÉG ÉS KÉZMŰVESEK

Míg a szabad királyi városokban a céheknek volt döntő szavuk annak elbírálásában, hogy idegen iparosok megtelepedhetnek-e és működhetnek-e szabadon az adott városban, addig a kerület közséjeiben és kiváltságos mezővárosaiban a kerületi privilégiumok értelmében az előljáróság kapott nagyobb hatalmat, s bár elvileg az itteni céhek is felemelhették szavukat egy-egy idegen lakosítása, illetve működése ellen, az előljáróság gyakran felülbírálta az ilyen panaszokat, s előtérbe helyezte a közösségi érdekeket, különösen ha hiányszakmáról volt szó. Ilyenkor a város, ha kellett, maga kereste a hiánypótló megoldást, mint például 1793-ban, amikor a beszállásolt katonaság jobb ellátására egy kenyér- vagy zsemlesütő pék befogadását javasolják-sürgetik, név szerint „Egger Caroly Pék Mester Urat”, aki bár pillanatnyilag „Ő felsége szolgálattýában vagyón”, de megnyerhető a város számára.⁵¹

49 Pejin Attila: *A zentai zsidóság története*. Zenta, 2003, 20–21.

50 *Zenta monográfiája* I. 282.

51 ZTL F: 560.3 (1793. október 22.).

